

Česká zemědělská univerzita v Praze

Fakulta tropického zemědělství

Katedra ekonomiky a rozvoje

Česká zemědělská univerzita v Praze

**Fakulta tropického
zemědělství**

**Analýza přístupu zemědělských producentů na místní
a zahraniční trhy. Tádžická Republika.**

Bakalářská práce

Praha 2016

Vedoucí bakalářské práce:
Ing. Alexander Kandakov, Ph.D.

Vypracoval:
Zaid Potros

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předloženou bakalářskou práci na téma „Analýza přístupu zemědělských producentů na místní a zahraniční trhy. Tádžická Republika“, vypracoval samostatně s pomocí literatury uvedené v referencích a také pomocí odborných konzultací s vedoucím bakalářské práce.

V Praze dne 15. dubna 2016

Podpis

Zaid Potros

Poděkování

Rád bych na tomto místě poděkoval mému vedoucímu bakalářské práce panu Ing. Alexandru Kandakovovi, Ph.D., za jeho odborné vedení, podněty, ochotu i cenné rady při zpracovávání této práce.

Abstrakt

Práce shrnuje základní fakta o současném stavu zemědělství v Tádžikistánu dostupná v odborné literatuře. Kromě toho se pozornost věnovala vývoji tádžického zemědělství v nedávné minulosti (sovětská éra a pozemková reforma v 90. letech 20. století). Práce se dále zaměřovala na zemědělské plodiny, které jsou pro zemědělství Tádžikistánu významné a typické. Dále byli popsáni zemědělské producenti od drobných producentů pěstujících pro vlastní potřebu přes středně velké podniky (hlavně farmy Dekhan) až po velké státní podniky. Zvláštní pozornost byla věnována zemědělským trhům a tomu s jakými překážkami se na nich zemědělské producenti setkávají. Určitá pozornost si zde zasloužila problematika zabývající se socio-environmentálními aspekty zemědělství v Tádžikistánu. Na základě výše zmiňovaných faktů, získaných pomocí literární rešerše se nastínil výhled uplatnění tádžických zemědělských producentů na místních a zahraničních trzích. Závěrečná část práce byla věnována celkovému shrnutí faktorů ovlivňujících zemědělství v Tádžikistánu a přístup zemědělců na trhy, jak domácí tak i zahraniční.

Klíčová slova: Tádžická republika, zemědělství, zemědělské producenty, místní trhy, zahraniční trhy

Abstract

This work summarizes the basic facts about the current state of agriculture in Tajikistan available in the literature. Besides paying attention to the development of Tajik agriculture in the recent past (Soviet era and the land reform in the 90s of the 20th century). The work is also focused on agricultural crops that are important for the agriculture of Tajikistan and typical. Furthermore, agricultural producers were described by small-scale farmers cultivating for their own needs through medium-sized enterprises (especially farms Dekhan) to large state enterprises. Special attention was paid to the agricultural markets and which obstacles to agricultural producers meet them. Some attention here deserved issues dealing with socio-environmental aspects of agriculture in Tajikistan. On the basis of the above facts, obtained through a literature review outlined the views of the application Tajik agricultural producers in local and foreign markets. The final part was devoted to an overall summary of the factors affecting agriculture in Tajikistan and farmers' access to markets, both domestic and foreign.

Keywords: The Republic of Tajikistan, agriculture, agricultural producers, local markets, international markets

Obsah

1.	Úvod	1
2.	Cíl práce	2
3.	Metodika	3
4.	Literární rešerše	4
4.1	4.1. Zemědělství Tádžikistánu	4
4.1.1	4.1.1. Základní fakta a vývoj v Sovětské a postsovětské éře	4
4.1.2	Využití půdy a zavlažování	7
4.1.3	Typy zemědělských půd a kategorie využití	7
4.1.4	Významné zemědělské komodity	12
4.1.4.1	4.1.4.1 Rostlinná a živočišná produkce	13
4.2	Zemědělský trh	14
4.2.1	Struktura regionálního zemědělství v Tádžikistánu	15
4.2.2	Struktura farem a pozemkové vlastnictví	16
4.2.3	Změny ve struktuře zemědělských podniků a užívání půdy	17
4.2.4	Doprava a příhraniční obchod	18
4.2.5	Daňový systém v zemědělství	19
4.3	Socio-environmentální aspekty	20
4.3.1	Genderové rozdělení pracovních sil v zemědělství	20
4.3.2	Environmentální problémy	21
4.3.3	Potravinová bezpečnost	22
4.4	Analýza přístupu k trhům	23
4.4.1	Domácí potravinové trhy	23
4.4.2	Rozvíjení účinných hodnot v tržním systému	24
4.4.3	Přístup k pronajatým půdám a potenciální příjmy	26
4.4.4	Tržní ekonomie Tádžikistánu a Střední Asie	28
4.4.5	Integrace trhů	31
5.	Závěr	36
6.	Reference	38

1. Úvod

Tádžikistán, který svou rozlohu, která je dva krát větší než Česká republika zabírá pestrou a rozmanitou část Střední Asie, která jak známo disponuje bohatou a dlouhou historií ovlivňující do jisté míry i naši kulturu. Je pravda, že o zemi jako Tádžikistán neslychá člověk každý den a mnoho lidem by nejspíše trvalo najít tuto zemi na mapě, nicméně se jedná o zemi s kulturním bohatstvím a krásnou přírodou. Bohužel se kulturní bohatství na úrovni blahobytu země nijak neprojevuje. Tádžikistán je nejchudší a nejméně rozvinutou zemí ze všech postsovětských republik. Velice malé procento tádžických obyvatel má tak vysoké životní standardy, na které jsou zvyklí obyvatelé zde. Země tedy na vysoké úrovni blahobytu nemůže nijak disponovat. S blahobytem a celkovou stabilitou země souvisí i přírodní bohatství, která má však země na dostatečné úrovni. Zemědělství představuje pro Tádžikistán neodmyslitelnou součást pohonu státní ekonomiky jak ve městech, tak i na venkově a zaměstnává značnou část obyvatel. Nicméně, jsou tamní podmínky pro zemědělskou činnost zastaralé či nedostačující a to nejspíš zapříčiňuje nemotornou ekonomiku Tádžikistánu. Moje práce se proto zaměřuje na vývoj zemědělství, podmínky zemědělství a producentů a aspekty s tím spojené. Od struktury zemědělství, nejpěstovanější zemědělské plodiny až po sociálně environmentální stránku se budu snažit monitorovat faktory ovlivňující zemědělství i přístup zemědělců na místní a zahraniční trhy. Na základě analýzy se v závěru práce vyjádřím k současnému stavu zemědělství a také k zemědělcům usilující distribuovat své produkty na lokální trhy ale také i do zahraničí.

2. Cíl práce

Cílem bakalářské práce je rešeršní analýza dostupných zdrojů, které se týkají zemědělství v Tádžikistánu a tamních zemědělských producentů. V této rešerši budou jednak rekapitulována základní fakta o zemědělství v Tádžikistánu od sovětské éry přes pozemkovou reformu až k dnešní situaci, dále pak bude věnována pozornost hlavním zemědělským komoditám a významným zemědělským producentům. V dalších kapitolách se práce zaměří na to, na jakých trzích se zmínění producenti se svými komoditami uplatňují a jakým přitom čelí překážkám. Práce bude ukončena analýzou zjištěných informací s nastíněním možného vývoje uplatnění tádžických producentů a komodit jak na místních tak na zahraničních trzích.

3. Metodika

Moje bakalářská práce je psaná formou literární rešerše. Většina podkladů a zdrojů k této práci byla získaná z odborných databází především z článků a publikací zabývajících se zemědělstvím Tádžikistánu, ale také i jeho makroekonomickými a mikroekonomickými aspekty. Použil jsem také zdroje z nezávislých a rozvojových organizací, které v této zemi vykonávaly rozvojově prospěšnou činnost. Další část informací byla získaná z oficiálních internetových stránek Ministerstva zahraničních věcí České republiky. Odborné články a publikace jsem získal pomocí přístupných online databází ČZU (Česká zemědělská univerzita).

Použité vědecké články pocházely z odborných databází Web of Science a Science Direct. Články jsem hledal za pomoci klíčových slov, které mám v zadání bakalářské uvedeny: Tádžická republika, zemědělství, zemědělské producenty, místní trhy, zahraniční trhy. Metoda zpracování práce byla založena na sběru dat, které jsem se pomocí citací dle norem FTZ (Fakulta tropického zemědělství) snažil v jednotlivých kapitolách uvést. Získané informace jsem se snažil uvést do kontextu na jejich základě zhodnotit, jakým překážkám při přístupu na trhy tádžičtí producenti čelí a jak se může situace v budoucnu vyvíjet.

4. Literární rešerše

4.1 4.1. Zemědělství Tádžikistánu

4.1.1 4.1.1. Základní fakta a vývoj v Sovětské a postsovětské éře

Zemědělství v Tádžikistánu představuje 30% HDP země a zaměstnává cca 60 % obyvatel. Přes 74 % všech obyvatel žije na venkově, takže země je poměrně vysoce agrární (Lerman & Sedik 2008). I zde je ekonomika závislá na zemědělství a opačně. V Tádžikistánu je velmi nízký příjem na obyvatele, již za doby Sovětské éry byl nejchudší ze sovětských republik se 45 % příjemců nejnižší mzdy (World Bank, 2012). Situace se ale po rozpadu SSSR nelepšila, ještě v roce 2006 byla země nejchudší mezi členy SNS. Ekonomické problémy a nízkou životní úroveň obyvatelstva se země snažila řešit efektivnějším využitím svého agrárního potenciálu. Zavést zemědělské reformy od roku 1991 za účelem zvýšení blahobytu obyvatel. Po desítkách let stabilního růstu zemědělství za dob sovětské éry (konkrétně v dobách od 1960 do 1988) se po nezávislosti úroveň zemědělství strmě propadla, následoval i pokles indexu hrubé zemědělské produkce o více než 55 % mezi lety 1991 až 1997, velmi podobně na tom byla i většina nově vzniklých nezávislých zemí a členů SNS (Olimova & Bosc, 2003). Od roku 1997 zemědělská produkce mírně stoupá a zotavuje se od propadu zemědělství, který zemi postihl (Lerman & Sedik 2008).

Hlavními zemědělskými plodinami jsou bavlna a pšenice, jejich produkce zabírá cca 70 % veškeré obdělávané půdy (30 % bavlna, 36 % pšenice, 4 % ostatních obiloviny) (World Bank, 2012). Bavlna, která představuje hlavní zemědělskou exportní komoditu Tádžikistánu, k celkovému vývozu tak přispívá z 16 % (hlavní nejvyváženější komoditou je hliník, který představuje 65 %) (ETF, 2010). Pro pěstování bavlny je potřeba vysoká teplota a intenzivní zavlažování, pěstuje se převážně v horských oblastech a údolích řek (World Bank, 2012). Intenzivní zavlažování za účelem pěstování bavlny v údolích způsobuje snížení průtoku dvou velkých řek Syrdarja a Amudarja. Čerpání z těchto toků může vést až k účasti na katastrofickém vysychání Aralského jezera za dob sovětské éry a posledních dekád. K produkci pšenice a ječmene dochází v oblastech s vyššími srážkami především v jižních rovinách provincie Khatlon. Další významnou komoditou je rýže, která se pěstuje v údolích řek, kde se rýžová pole snadno zaplavují (World

Bank, 2012). Největší produkce rýže je v provincii Sughd. Dalšími plodinami jsou brambory, zelenina, melouny které se pěstují po celé zemi. Na severu země se produkují meruňky, hrušky, švestky, jablka, třešně, granátová jablka, fíky a ořechy (World Bank, 2012). Čerstvé ovoce se zřídka ze země vyváží a bývá zkonsumováno na místě, zatímco sušené ovoce představuje tradiční a objemnou komoditu exportu (představuje přes 1 % celosvětového vývozu a hlavním odběratelem je Rusko) (Puette, 2013). Co se chovu zvířat týče, v Tádžikistánu převládá chov kuřat, skotu, ovcí, koz a koní. Nejkonsumovanějším masem je hovězí, skopové a drůbeží. Ze zvířat se odvádějí také další suroviny než jen maso: kravské mléko, kozí mléko, sýry a vlna pro textilní průmysl (World Bank, 2012). Produkce hedvábí v Tádžikistánu v porovnání s ostatními státy centrální Asie je poměrně velmi nízká.

Zemědělská půda tvoří v Tádžikistánu pouze 14 milionu hektarů, což je přibližně 28 % veškeré rozlohy země. Dělí se na: ornou půdu (21 %), louky a pastviny (76 %), sady, vinice a ostatní (3 %) (Lerman & Sedik 2008). Orné půdy jsou do značné míry v Tádžikistánu zavlažovány. Během sovětské éry se zavlažované oblasti neustále rozšiřovaly, například v roce 1950 činila rozloha zavlažované půdy zhruba 300 000 hektarů, těsně před zhroutením Sovětského svazu byla celková rozloha zavlažovaných půd přes 714 000 hektarů. Téměř 70% orné půdy je zavlažována. Zavlažovací systémy pokrývají 737 000 hektarů půdy, z toho zhruba 300 000 ha jsou zóny strojního zavlažování (Bann *et al.*, 2012). Existuje několik typů zavlažovacích systémů, které se v Tádžikistánu používají nejvíce: moderní zavlažovací systémy, zavlažovací systémy s hlavními kanály bez filtračního krytu, zavlažovací systém s hlavním přístupem k velkému kanálu, nedostatečně vybavený systém (Rowe, 2010). Odhaduje se, že 20% zavlažovaných pozemků v Tádžikistánu trpí nedostatkem vody zapříčiněným špatnou regulací říčních toků.

Až do roku 1991 bylo zemědělství v Tádžikistánu stejně jako v ostatních republikách Sovětského svazu organizováno v dvojitém systému, ve kterém rozsáhlé kolektivní a statní statky spolupracovaly za vzájemně výhodných podmínek (Lerman & Sedik 2008). Přejít k tržní ekonomice na počátku nezávislosti po roce 1992 vedl k vytvoření nové kategorie středních rolnických farem, které tvořily přechod mezi

drobnými zemědělci a velkými zemědělskými podniky. Účinnost těchto rolnických farem je však poměrně nízká, představují pouze 34 % hodnoty rostlinné produkce, v porovnání – domácí zemědělstí producenti s pouhými 20 % orné půdy vypěstovali 45 % veškerých plodin. Rolnické farmy sklidily v průměru za rok 2006 – 50 % všech obilovin a téměř 60 % bavlny (Lerman & Sedik 2008). Drobní zemědělci tvoří jednoznačnou dominanci v živočišné produkci, chovají 89 % skotu a 94 % ovcí (World Bank, 2012). Pro rok 2006 představovaly drtivou většinu producentů živočišné výroby – 90%. Po ukončení první dekády nezávislosti Tádžikistánu se hospodářský růst a zvyšování kvality zemědělské produkce staly klíčovou součástí národních zájmů a politiky. Tádžikistán se potýkal s vysokými státními dluhy z důsledku přečerpání národních rezerv. Tádžikistán, který má cca 7.8 milionu obyvatel se dělí na čtyři hlavní oblasti: Centrálně spravovaná oblast, Sughd, Khatlon a Horský Badachšán. (FAO, 2011).

Mapa hlavních regionů Tádžikistánu

4.1.2 Využití půdy a zavlažování

Základna zemědělských zdrojů je charakterizována limitovanou ornou půdou. Značná část rostlinné výroby je závislá na zavlažování. Z celkového počtu 4,1 milionu ha zemědělské půdy je jen 850 000 ha obdělávaná, což představuje pouze 0,21 ha na obyvatele žijícího na venkově. Přibližně 85% orné půdy se zavlažuje (720 000 ha) ale pouze z ní 515 000 ha je v současnosti využívána (World Bank, 2012). Bavlna, pšenice, ovoce a zelenina jsou hlavními plodinami pěstovanými na zavlažovaných půdách. Přibližně 3,3 milionu ha pastvin poskytují základnu pro živočišné produkce (World Bank, 2012). Celková produktivita je však velmi nízká, jak ve srovnání se západní Evropou tak ve srovnání s podobnými rozvojovými státy. Další zásadní význam pro růst zemědělství odvětví má udržitelné využití vodních zdrojů. Vláda i rozvojové organizace zahájily řadu programů pro rehabilitaci místních vodních toků a zřídili Sdružení uživatelů vody (Jumavoev *et al.*, 2009) I přes investice a důraz na udržitelné využívání vodních zdrojů se stav zavlažovacího systému v mnoha oblastech i nadále zhoršuje. Výdaje na provoz se ale za poslední dvě dekády snížily. Provoz a údržba klesla z 88 USD za hektar v roce 1990 na 14 USD za hektar po roce 2000 (Asian Development Bank 2004). Privatizace půdy se na zhoršení zavlažovacího systému podílela také, neboť nebyla ustanovena žádná centrální instituce, která by kontrolovala stav odvodňovacích a zavlažovacích kanálů, jejichž údržba má na kvalitu vody velký význam. Dříve spadaly tyto kontrolní procesy a odpovědnost na kolchozy a sovchozy.

4.1.3 Typy zemědělských půd a kategorie využití

Moderní kategorie využívání půdy

V důsledku pádu Sovětského svazu, po kterém následovala ještě destruktivní občanská válka, která byla ukončena až podpisem mírové dohody v roce 1997, (Cassar *et al.*, 2013) se pokusila vláda zavést změny v zemědělství vedoucí k reorganizaci pronájmů půdy a pozemků podle nových kritérií a dostupnosti vody pro zavlažování. Stejně jako v Rusku a dalších nově vzniklých nezávislých zemích střední Asie, stát definoval agrární reformy a kontroloval způsob a rychlost přijímání pozemkových reforem, poněvadž původní tempa těchto procedur v celé této oblasti byla velmi zdoluhavá (Deshpande, 2006). V Tádžikistánu jsou tyto změny odráženy pokusy o

vytvoření střední cesty mezi užíváním půdy, které bylo obvyklé v minulosti a novodobými trendy osobního vlastnictví. Státní správa a přílehlé orgány se nejvíce zaměřují na kontrolu kvality zavlažování půdy, která je nezbytná pro produkci nejdůležitější zemědělské komodity v Tádžikistánu – bavlny (Rowe 2010). Dochází také k ekologické regulaci spotřeby vody ve vztahu ke kategorii pozemků definované státem. Některé typy půd mají lepší přístup k vodním zdrojům než ostatní a jako takové mají různé stupně kontroly vodních zdrojů. Pokud některý farmář chtěl získat přístup k některé z kategorií půd, musel být členem družstva farmy a v zemědělském areálu toho družstva žít (Rowe 2010). Tyto kategorie zahrnují pronajaté pozemky (pozemky, které jsou pronajaté zemědělci na dobu určitou), prezidentské pozemky (slouží k využití půdy pro zemi), pozemky v soukromém vlastnictví a zahrady.

Farmy (Arenda)

Jedná se o pozemky vlastněné družstvem dělníků a je rozdělena na jednotlivé směry užití z nejlepších půd v rámci bývalého jednotného zemědělského družstva. Představují největší množství zemědělských půd. Například v Centrálně spravované oblasti je to více než 45 % (Foroughi, 1999). Družstva jsou odpovědná a kontrolují způsob plnění smluv, které družstvo uzavírá se zemědělskými dělníky. Dělníci farem jsou odpovědní za pěstování obilí určenému družstvu a dodržování předem stanovených kvót. Družstva jsou odpovědná za poskytování vody, hnojiva, pesticidů a všech ostatních vstupních surovin. Kategorie těchto pozemků zůstávají nejvíce omezeny, co se výběru plodin týče, a bavlna je stále nejdůležitější plodinou pěstovanou touto formou (Rowe, 2010). Pronajaté půdy byly zavlažovány, nicméně kvůli občanské válce a následné hospodářské krizi některé pronajaté půdy ztratily přístup k vodě kvůli poškozeným kanálům či závislosti na čerpadlech fungujících na benzínový pohon, která jsou provozně příliš drahá (Rowe, 2010).

Prezidentská půda (Zamini Presidenti)

Prezidentská půda tvoří 75 000 ha nedostatečně využívaných pozemků pod dohledem družstev dělníků a jsou k dispozici pro soukromé účely ke zmírnění chudoby na bázi spolupráce (Rowe, 2010). Stanovená vyhláška umožňuje dočasné převedení pozemku ve prospěch domácností pro využití a základní rozšíření svých soukromých zahrad. Většina nezavlažovaných prezidentských pozemků se nacházejí v oblastech svahů a jsou často kvalitnější než ostatní pozemkové kategorie (Robinson *et al.*, 2008). Vesničané využívají tuto prezidentskou půdu pro zelinářskou produkci, která vyžaduje zavlažování a dobrý přístup ke slunečnímu světlu (Rowe, 2010). Většina drobných zemědělců používá své bylinkové zahrady pro produkci ovocných stromů a vinné révy, které vytvářejí hodně stínu, a to je pro zelinářskou produkci nevhodné (Rowe, 2010). Prezidentské půdy se mimo centrální část údolí nachází na nižších svazích a nepodléhají erozi. Tyto pozemky zemědělci používají nejčastěji k produkci pšenice, ječmene či sezamu (Robinson *et al.*, 2008).

Soukromé půdy (Zamini Khususi)

Soukromé půdy se podobají již zmiňovaným farmám Dehkan, které jsou definovány legislativou Tádžické republiky jako soukromé pozemky v rámci současných právních předpisů. Dle výzkumu prováděného pomocí dotazníku v oblasti Hisor, mělo z 236 rodin soukromé pozemky jen 21 rodin (Rowe, 2010). V mnoha případech je rozhodnutí o přidělení soukromých pozemků závislé na místních výkonných složkách. Před rokem 2001 vláda jako obecné převáděla velmi málo pozemků na soukromé statusy a převáděná půda zůstala buď pronajatá, prezidentská nebo ponechána k soukromým účelům (Rowe, 2010). Z nejasných důvodů se po událostech 11. Zářím roku 2001 zvýšil mezinárodní zájem o tento region a vznikaly nové tendence pro převádění těchto soukromých půd zahraničním subjektům (Rowe, 2010). Jednou z překážek pro získání pronajaté půdy byl příliš vysoký poplatek za vypracování smlouvy a přiřazení půdy. Vláda po letech tyto poplatky soukromým osobám snížila. Zemědělci si na 99 let pronajali přes 2800 farem, které mohou být odkázány, nebo jejich způsob využití může být změněn bez předchozího souhlasu státní správy (Giovarelli, 1999).

Soukromě užitné půdy (Zamini Lamni)

Tato kategorie půdy je v Tádžikistánu často popsána jako půda, která není pronajatá, nepatří mezi prezidentské, ale zároveň nejsou ani soukromé. Jsou to pozemky vlastněné družstvem, které jsou dostupné zemědělcům k soukromému využití, a způsob pěstování je zde nelimitován (Rowe, 2010). Jedná se o obecně marginální nedostatečně využívaný pozemky vlastněné družstvem. Tato kategorie se od soukromých pozemků liší významně tím, že je využití půdy zcela bezplatné a družstvo na něm není výdělečné. Vláda prostřednictvím družstev zpřístupnila soukromě užitné půdy, jako nouzové řešení ve snaze o zvýšení kalorických příjmů obyvatel venkova kdy byly zásilky obilí zastaveny po pádu Sovětského svazu tím, že se půdy poskytovaly k dočasnému pěstování jarní pšenice, ječmene či sezamu (Rowe, 2010). Vláda a zemědělské orgány si uvědomili že, zpřístupnění těchto půd by později mohlo způsobit problémy s erozí a degradaci půdy, i když bylo plánováno, že půda bude využita zemědělci jen na přechodné období. Využívání těchto půd nadále pokračuje a pšenice se stále seje v pozdní období zimy, s úrodou při jarních deštích (Rowe, 2010). Vzhledem k nedostatku srážek v letních měsících neroste po červnové sklizni žádná nová vegetace, což vede k zintenzivnění eroze. To způsobuje velké množství sedimentů, které ucpávají zavlažovací systémy, které jsou již zanedbané kvůli nedostatečné údržbě (Aquastat, 2013). Suchá období v letech 2000 až 2001 a vážný nedostatek deště v roce 2008 ukázal, jak moc se zemědělci stali závislí na kategorii těchto půd (Rowe, 2010). Vzhledem k nedostatku sněhových srážek v zimě a nedostatku deště na jaře se nevypěstovalo dostatečné množství plodin pro uspokojení populace pro následující rok. Z těchto důvodů nebylo možné, poskytnou významné množství pšenice celoročně. Kvůli nedostatku výroby na soukromě užitných půdách mnoho rodin, které se úspěšně zbavily zjevného hladu způsobeného občanskou válkou, nyní strádá. (Rowe, 2010). Zemědělci by neradily připustit ztrátu těchto půd bez zásahu ze strany vlády s cílem poskytnout jim základní suroviny jako pšenice a pečivo.

Bylinné zahrady (Zamini Bogh)

Tato kategorie zahrad je technickou součástí soukromých užitných pozemků a tvoří speciální podkategorii, která představuje 23 % zemědělské půdy v Centrálně spravované oblasti (Foroughi, 1999). Je to vyšší koncentrace těchto zahrad ve srovnání s bývalými zeměmi Sovětského svazu, kde je průměr přibližně 16 % (Lerman, 2003). Je uplatňován zákon, ve kterém je řečeno, že tato půda může být přidělena občanům s podílem ve farmách Dekhan kteří bydlí v příslušné osadě (Rowe, 2010). I když produkce z těchto zahrad měla sloužit výhradně k vlastní obživě, rostoucí zájem a trh pro čerstvé ovoce a zeleninu v celém Sovětském svazu přinutilo domácnosti, aby se soustředily na produkci určitých plodin, které by jim mohly přinést na trhu vysoké zisky (Rowe, 2010) Další výhodou této kategorie půdy bylo také rychlejší zpřístupnění vyprodukovaného ovoce k trhům než od kolektivních či státních statků. Bylinné zahrady byly místem, kde mohli zemědělci ukázat svojí iniciativu (Rowe, 2010). Od výroby za dob kolchozů se zemědělci soustředili na soukromou produkci na svých pozemcích z logických důvodů – z případného přebytku měli zemědělci vyšší zisky na rozdíl od jednotných zemědělských družstev kdy dělníci dostali zaplacenou stejnou mzdu bez ohledu na výsledky produkce a úsilí které do své práce vložili (Lerman a Sadik, 2003). Po vypuknutí občanské války inflace vzrostla o více než 7000 % a reálné mzdy klesaly ještě prudčeji než HDP – v letech 1991 až 1996 klesly téměř o 60 % (Falkingham 2000). K ustálení ekonomiky došlo v roce 1997, kdy byla občanská válka ukončena (Cassar *et al.*, 2013). Tato situace způsobila zvýšené těžkosti jak politické nestability, tak ekonomické nejistoty. Z toho důvodu se bylinné zahrady staly důležité, jelikož představovali jedinou jistotu obživy pro venkovany.

4.1.4 Významné zemědělské komodity

4.1.4.1. Bavlina

Bavlina představuje nejdůležitější komoditu zemědělského sektoru. Její produkce zabírá jednu třetinu rozlohy obdělávané půdy a přesahuje polovinu výnosů z celkové hodnoty produkce zemědělství v zemi (IHS Global Insight Report, 2012). Místní přístup k produkci bavlny tak má zásadní dopad na růst celého odvětví. V nejchudších oblastech Khatlon a Sughd je produkce bavlny nejvyšším zdrojem příjmů pro venkovské domácnosti (World Bank, 2012). Z tohoto důvodu je růst produkce bavlny hlavním faktorem určujícím úroveň snižování chudoby na venkově. Hodnota produkce bavlny stagnovala v roce 1998 z důvodu hospodářské obnovy, kdy docházelo k nesrovnalostem ve způsobech produkce a určování cen za komoditu (World Bank, 2012). V následujících letech však došlo k obnově vysoké produkce bavlny. Významné zvýšení výnosu po roce 1999 vedlo k zintenzivnění v oblastech produkce bavlny. Zlepšení přístupu ke vstupním zdrojům přispělo i ke zvýšení výnosů ale chudoba v regionu zůstává hlavní překážkou (Lerman a Sadik, 2008). Například hnojiva a chemikálie doručovaná do oblastí byly nejen drahé, ale také neměly dostatečnou kvalitu. Navíc dopravní spojení do některých oblastí vážne, což způsobuje neefektivní využití těchto materiálů (World Bank, 2012). Minimální přístup ke kvalitnějším semenům výrazně snižuje výnosový potenciál a také kvalitu. Tyto nedostatky v produkci bavlny omezují přístup k provoznímu kapitálu, čímž brání v rozvoji odvětví. V kombinaci s nepříznivými klimatickými podmínkami to vedlo ke snížení výnosu produkce v roce 2005 a strmému propadu produkce o 10 % v roce 2006. Pokles cen vývozu v letech 2000 až 2002 byl kompenzován nárůstem celkové produkce (World Bank, 2012). U vývozních cen došlo k zotavení a vyrovnání hodnoty, avšak s návratem k nejvyšším cenám za bavlnu v letech 1995 až 1997 se už nepočítá. Obecně nižší ceny na mezinárodním trhu nejsou skutečnou příčinou špatného růstu odvětví produkce bavlny. Sousední země získávají z produkce bavlny vyšší příjmy pro domácnost, i když jsou míry výnosu a mezinárodní prodejní ceny podobné (World Bank, 2012). Příjmy z bavlny samotných domácností v Tádžikistánu byly nízké, protože producenti obdrželi velmi nízký podíl peněžní hodnoty z celkového dodavatelského řetězce. Nedostatečná konkurenceschopnost mezi producenty a investory, kteří řídí

zpracování a uvádění bavlny na trh, způsobují nadměrné zisky investorů na úkor zemědělců (Lerman a Sadik 2008).

4.1.4.1 Rostlinná a živočišná produkce

Na pozitivní růst zemědělství v Tádžikistánu a snižování chudoby obyvatel má zásluhu nejen produkce bavlny ale také rostlinná a živočišná výroba. Analýza rostlinných zdrojů vytváří poznatky o vztahu mezi růstem zemědělství a snižováním chudoby. Konkrétně se analýza vztahuje k surovinám, jako jsou obiloviny, brambory, zelenina, melouny, tabák, mléko, maso, vejce, ovoce a lesní plody, které dohromady tvoří 95 % z hrubé zemědělské produkce (World Bank, 2012). Zvýšení výnosů vedlo k růstu produkce nebavlněných rostlin mezi lety 1999 až 2003 s následným zvýšením výrobních cen. Obecně se zvýšily průměrné výnosy pěstovaných plodin, výrobci totiž měli lepší přístup k finančním zdrojům v důsledku zlepšené politické a ekonomické situace a vyšší motivaci k používání kapitálu pro zvýšení produkce potravin. Vyšší ceny vedly k růstu živočišné výroby, v souladu s hospodářským růstem a zvýšení poptávky po živočišných produktech. Domácí zemědělské pozemky představovali více než dvě třetiny celkového růstu (Lerman a Sadik 2008). Dosahovali vyváženějšího růstu v porovnání s kolektivními farmami, kde produkci dominovala rostlinná výroba. Zvýšení produktivity byly hlavním zdrojem růstu pro všechny typy zemědělských podniků, nicméně drobní zemědělci pozemky dosáhli vyšších příspěvků a došlo také ke zvětšení osevních ploch a zvýšení počtu hospodářských zvířat (World Bank, 2012). Růst regionálních podniků v rostlinné a živočišné výrobě se lišily v dovednostech komoditních trhů a jejich schopnostech absorbovat zvýšení výkonu. V regionu Khatlon byl počáteční růst produkce plodin v letech 1999 až 2001 ovlivněn zvýšením cen. Tento obrat vedl k podstatnému zvýšení výnosů a produkce a následnému poklesu cen mezi lety 2001 až 2003 (World Bank 2012). Také v regionu Horský Badachšán došlo k rychlému rozšiřování plodin v letech 1999 až 2001 doprovázenému propadem cen a s relativně nízkým nárůstem v letech 2001 až 2003 (World Bank 2012). V obou těchto krajích je případ zvýšené produkce plodin s následným propadem cen varováním před produkty, kterými se regiony z počátku nechají zlákat, ale brzy dochází k nasycení trhu. K více udržitelnému nárůstu rostlinné výroby došlo v severních části oblasti Sughd a v Centrálně spravované oblasti tvořící páteřní část země. Důvody jsou logické, tato

oblast má přístup k větším trhům jako jsou v hlavním městě Dušanbe nebo v druhém největším městě Chudžand (Lerman, 2012). V obou případech nebylo zvýšení produkce plodin doprovázeno propadem cen, ale naopak se ceny stabilizovaly a produkce plodin se nadále zvyšovala. Významné zvýšení trhu bylo provázeno také růstem živočišné výroby v Centrálně spravované oblasti, došlo k výraznému vzrůstu poptávky a kupní síla se zvýšila. Produkce zahradních plodin jako jsou ovoce, lesní plody a hrozny je velmi slabě analyzována k této oblasti chybí dostatek údajů. Dosažené výsledky ukazují výrazné změny v příslušných dopadech produktivity a cen z jednoho období do druhého. Vyšší výnosy byly v letech 1999 až 2001 doprovázeny výrazným poklesem cen, i když celková hodnota produkce vzrostla o 25% u ovoce a lesních plodů a 45% u hroznů (World Bank, 2012). K prudkému poklesu výnosu došlo v letech 2001 až 2003 a zvláště u vinné révy. Cena vinné révy se strmě zvýšila a celková hodnota produkce se tak v tomto období mírně snížila (World Bank, 2012). Tyto situace jsou důkazem, že tamní trhy se neumějí přizpůsobit a absorbovat poptávku po zvýšení produkce.

4.2 Zemědělský trh

Zemědělský trh je v Tádžikistánu velice úzký. Bavlna představuje 75 % až 90 % veškerého vývozu, v daleko menším objemu je vývoz čerstvého a zpracovaného ovoce a zeleniny, který tvoří 8 % až 15 % vyvozených produktů (World Bank, 2012). Příjmy z exportu bavlny jsou náchylné ke změnám ve světových cenách a příjmy z ovoce jsou zase náchylné ke změnám v ruském trhu, který absorbuje 95 % obchodu s Tádžickým ovocem a zeleninou (Puette, 2013). Ruský potravinový trh roste na základě růstu výnosů spotřebitelů a mezinárodní supermarketové řetězce tak vysoce expandují, což stěžuje Tádžickou produktivnost a konkurenceschopnost (World Bank, 2012). Aktivní neoficiální obchodování s ovocem a zeleninou se sousedními státy patrně nepovede k růstu zemědělského odvětví ale spíše k snižování potenciálu státu investovat do rozvoje zemědělství. Pšenice, mouka a požitelné jedlé oleje jsou hlavními dovozenými surovinami pro zemědělství, které však představují jen 5 % celkového dovozu (World Bank, 2012). Jednou z hlavních dovážených komodit jsou suroviny potřebné k zemědělství (hnojiva, zemědělské chemikálie, paliva) které pocházejí ze

sousedních zemí. Dovoz surovin ze sousedních zemí sice snižuje náklady na dopravu, ale je třeba počítat s tím, že dovezené suroviny budou jednak nižší kvality ale také vznikají určitá rizika díky regionální polické nestabilitě. Výrobci a zpracovatelé zemědělských produktů budou muset v budoucnu klást mnohem větší důraz na kvalitu produkce, aby udrželi míru konkurenceschopnosti jak na domácích tak i na zahraničních trzích. Vyšší kvalita produktů také umožní větší potenciál ke zvýšení přidané hodnoty produktu a proniknutí na nové exportní trhy. Veřejné úřady a předpisy, které v současnosti stanovují normy a monitorují kvalitu zemědělské produkce, jsou zastaralé a nevhodné (World Bank, 2012). Soukromý sektor v současné době postrádá zkušenosti, zdroje a odborné znalosti aby mohl adekvátně reagovat na požadavky současných trhů.

4.2.1 Struktura regionálního zemědělství v Tádžikistánu

Hlavními zemědělskými regiony Tádžikistánu jsou oblasti Khatlon na jihozápadě, Sughd na severu a historická oblast Hisor (FAO, 2011). I když je dle rozlohy největší oblastí Horský Badachšán, kvůli trvalým nepříznivým podmínkám má nejnižší počet obyvatel a nejméně rozvinuté zemědělství. V oblasti Horský Badachšán se vyskytuje jen malé množství plodin, a zemědělství je v této oblasti soustředěno zejména na hospodářská zvířata, které zde tvoří 8% stád ovcí a skotu celé země (Lerman & Sedik 2008). Opačným extrémem je provincie Khatlon, která má nejvyšší počet obyvatel (2,5 milionu) a také nejrozšířenější zemědělství v Tádžikistánu, což představuje 45 % hrubé zemědělské produkce, 60 % ploch určených pro produkci bavlny, 50 % ploch s obilovinami a 40 % chovaného skotu a ovcí (Lerman & Sedik 2008). Další oblasti jako jsou Sughd a Centrálně spravovaná oblast mají obdobný přínos zemědělské výroby, což je zhruba 25 % hrubé zemědělské produkce (FAO, 2011). Oblast Sughd je se 30 % obdělávaných ploch druhou nejvýznamnější oblastí v produkci bavlny, zatímco Centrálně spravovaná oblast dosahuje v produkci bavlny jen třetinového objemu (8 %) (Lerman & Sedik 2008). Zahradní plodiny jako jsou okopaniny (zejména brambory), zelenina, melouny jsou rovnoměrně rozloženy mezi jednotlivé provincie. Vinná réva se nejvíce produkuje v oblastech Sughd a Khatlon (World Bank 2012). Centrálně spravovaná oblast zase představuje podstatného producenta trvalek (Lerman & Sedik 2008). Rozdíl mezi provinciemi Sughd a Khatlon je v podílu rozlohy ovocných sadů a

vinic. V Khatlonu se nachází 50 % vinic, v Sughdu 50 % ovocných sadů (Lerman & Sedik 2008). Oblast Horský Badachšán přispívá do struktury zemědělské výroby velmi zanedbatelným množstvím úrody. Existují i viditelné rozdíly úrody v Centrálně spravované oblasti. Konkrétně v regionální části Rašt, kde jsou hlavní a jedinou významnou plodinou brambory pěstované pro vlastní potřebu venkovskými domácnostmi. Khatlon je hlavním producentem obilí, bavlny, hroznového vína a lnu setého, ze kterého se vyrábí olej (Lerman & Sedik 2008). Je také hlavním producentem živočišné výroby, většina masných a mléčných produktů pochází z Khatlonu. Oblast Sughd zase převládá v produkci rýže, tabáku a ovoce (World Bank 2012). Většina sklizně tabáku v Tádžikistánu pochází z údolí řeky Zeravšan. V okolí Hissarského hřbetu v Centrálně spravované oblasti se produkuje významné množství lnu, hroznů, zeleniny, rýže i bavlny, které je však mnohem menší než v oblastech Khatlon a Sughd (Lerman & Sedik 2008). Úroveň produktivity zemědělství koresponduje s úrovní zemědělské produkce. Souhrnný ukazatel produktivity hrubé zemědělské produkce na hektar zemědělské půdy ukazuje, že nejproduktivnějším regionem je oblast Khatlon, která tvoří 45 % (FAO, 2011). Oblast Sughd a Centrálně spravovaná oblast přispívají k zemědělství pouze 25 % produkce (FAO, 2011). V každé ze tří jmenovaných zemědělských oblastí je v porovnání se zbytkem Tádžikistánu vyšší produkce bavlny. Produkce bavlny zde dominuje nad oblastmi Rašt a údolím řeky Zeravšan (Lerman & Sedik 2008).

4.2.2 Struktura farem a pozemkové vlastnictví

Struktura farem v Tádžickém zemědělství je rozdělena do třech systémů vlastnictví zemědělského podniku. Velké podniky jsou kapitálově náročné státní a kolektivní farmy přenesené ze sovětského systému. Střední podniky fungují na bázi farem Dekhan, které byly vytvořeny ze státních a družstevních farem v důsledku pozemkové reformy. Nejdrobnějšími zemědělskými subjekty jsou pozemky pro domácnost, které jsou náročné na obdělávání. Tyto pozemky mývají rozlohu od 0,1 do 0,3 ha a jsou vládou udělovány jako hmotná podpora všem domácnostem (World Bank, 2012). Tyto tři systémy se liší nejen z hlediska rozlohy a stupně náročnosti zemědělské produkce, ale také právem každého vlastníka zvolit jednotlivě co bude produkovat a jak si své výnosy bude přisvojovat (World Bank, 2012). Státní a

zemědělská družstva platí mzdy svým členům, nicméně příležitostí pro individuální zisk nabízí málo. Zemědělci z farem Dekhan jsou více motivováni ke zvýšení produkce a uplatňování výhod plynoucích z jejich práce a investic. V praxi se pokračovalo s uplatňováním výrobních cílů pro produkci bavlny. Pěstování domácích rostlin probíhalo do značné míry bez zásahu státu. Domácnosti dostaly svobodu v tom, co budou produkovat a konzumovat či zda budou své vypěstované produkty prodávat (World Bank, 2012). Rozdíly v pobídkách mají mnohem větší dopad na výkon než výhody plynoucí z rozlohy pozemků. Navzdory svým malým rozlohám a omezeným základnám jsou domácí pozemky nejen největším zdrojem produkce, ale také zároveň nejproduktivnější a nejrychleji rostoucí (Lerman & Sedik 2008). Vzhledem k pobídkám producentů také farmy Dekhan výrazněji zvyšují svou produkci a produktivitu v porovnání se státními farmami.

4.2.3 Změny ve struktuře zemědělských podniků a užívání půdy

Od získání nezávislosti na Sovětském svazu bylo zemědělství v Tádžikistánu stejně jako ve všech ostatních zemích bývalého Sovětského svazu charakterizováno celkovou dominancí velkých kolektivních a státních statků, které obhospodařovaly 99 % zemědělských půd a 96 % orných půd (Lerman & Sedik 2008). Tato převaha velkostatků začala prudce slábnout po roce 1995, kdy se začaly praktikovat pozemkové reformy. Vysoký podíl zemědělské půdy se přesunul do nové struktury zemědělských podniků, tzn. farem Dekhan, které nyní ovládají více než 60 % zemědělské půdy což je dvojnásobek toho, co zůstává v kolektivních a státních farmách (Lerman & Sedik 2008). Mezi lety 1998 až 2007 rozloha zemědělské půdy ve farmách Dekhan vzrostla z 300 000 ha na téměř 2,6 milionu ha. Zbýlých 6 % zemědělské půdy je v rukou domácích farmářů, kterým se podíl půdy mnohonásobně zvýšil (Lerman & Sedik 2008). Za sovětských let jim bylo poskytnuto sotva 1 % půdy. Došlo také k zdvojnásobení rozlohy přidělené půdy dle prezidentova nařízení v letech 1995 až 1997. Tato nařízení postupně zvyšovala rozlohu z 86 400 ha v roce 1993 na 130 000 ha v roce 1996 a dále na 170 400 ha v roce 2000 (Lerman & Sedik 2008). Pro úplnou představu se původních méně než 2 % domácích farem rozrostly o 4 % z celkové zemědělské půdy. Do roku 2007 následoval růst domácích farem na 230 900 ha (Lerman & Sedik 2008). Individuální domácí pozemky či rodinné farmy ze sovětských dob tvoří jen malou část

pozemků v sektoru rodinných farem v Tádžikistánu. Velká část farem Dekhan jsou ve skutečnosti i přes svůj název kolektivními farmami. Jsou to de facto následnické firmy bývalých kolektivních či státních statků. Pro získání řádného významu rodinných farem je třeba, aby se farmy Dekhan oddělily na kolektivní farmy a rodinné farmy (World Bank, 2012). Bohužel nejsou žádné přesné statistické kategorie, podle kterých by se tyto typy farem daly rozdělit. Existují částečné informace získané z Tádžického státního úřadu pro zeměměřičství, ze kterých vyplývá, že v letech 2004 až 2006 byly dvě třetiny pozemků farem Dekhan spravovány rodinami nebo jednotlivci. Předpokládá se, že domácí pozemky a rodinné farmy Dekhan obdělávají v Tádžikistánu více než 45 % zemědělské a 60 % orné půdy (Lerman & Sedik 2008).

4.2.4 Doprava a příhraniční obchod

Uzbekistán, který sousedí s Tádžikistánem a tvoří severozápadní hranici, poskytuje silniční a železniční spojení do nejdůležitějších obchodních oblastí Centrální Asie, kterými jsou Rusko a Kazachstán (FAO, 2011). Kvůli sporům o tádžických plánech vybudovat přehradu přes řeku Vakš, Uzbekistán aktivně brání transportu zboží z a do Tádžikistánu (D'Angelo *et al.*, 2014). Jedná se o reakci na záměr tádžické vlády, která plánovala začít s výstavbou přehrady v roce 2008. Většina zemědělských zásilek, zvláště těch, které obsahují rychle se kazící zboží, bývá často postihována zbytečnými průtahy a nadměrnými celními poplatky. Železniční trasa z oblasti Khatlon do hlavního města Dušanbe je dlouhodobě v havarijním stavu. Kvůli tomu se veškerá přeprava zemědělského materiálu prování pomocí nákladních vozů do nejbližšího města s funkčním železničním spojením v oblasti Sughd, kde se zemědělské produkty přeloží do železničních kontejnerů (D'Angelo *et al.*, 2014). K potenciálním obchodním spojením může dojít i v sousední Číně. Problémem je ale hornatý terén a špatně udržovaná silnice přes pohoří Pamír, kvůli kterému by tato přeprava byla vysoce nákladná a nebezpečná (FAO, 2011). Novým spojením má být most přes řeku Pandž stavěný Americkými investory v jižní části země kde dojde k usnadnění přepravy zboží z a do Afghánistánu a dále na jih do Pákistánu a na východ od Číny. Provinční vláda oblasti Khatlon očekává, že budoucí spojení přes most směrem na jih umožní vysoký vývoz rostlinné produkce na Afghánské a případně Čínské trhy. Asijská rozvojová banka

aktivně usiluje o zlepšení spojení a ulehčení hraničních procesů mezi Čínou, Afghánistánem, Kyrgyzstánem a Tádžikistánem (D'Angelo *et al.*, 2014).

4.2.5 Daňový systém v zemědělství

Podniky v Tádžikistánu shledávají zdaňování jako značnou zátěž při jejich činnosti, je však pro správný chod ekonomiky nezbytné. Nedávná daňová reforma však systém zjednodušila, ale i nadále představují vysoká DPH a cla překážky pro dovoz vyspělejších zemědělských technologií. Například při dovozu osiv a hnojiva se platí 18% daň z přidané hodnoty a 5% clo (D'Angelo *et al.*, 2014). V sousedním Kyrgyzstánu činí daň z přidané hodnoty jen 0,15 %. Tento rozdíl značně přispívá k vysoké míře nelegálního pašování výrobků od Tádžikistánu. Vláda Tádžické republiky zavedla formu osvobození od DPH pro určité typy zemědělské techniky, jako jsou traktory a chemické postřikovače (D'Angelo *et al.*, 2014). Další osvobození od daní pro další zemědělské potřeby jako jsou veterinární produkty a náhradní díly již vláda nemá v plánu. Leasingové smlouvy a smlouvy o poskytování služeb jsou také předmětem daně z přidané hodnoty, což způsobuje stoupání nákladů a snižuje životaschopnost producentů. Tyto daně odrazují tendence k inovování a tvorbě nových obchodních modelů. Podle nového řádu o daních, malé a střední podniky, jejichž roční obrat je nižší než 500 000 TJS nebo 100 000 USD jsou osvobozeny od DPH a podléhají pouze dani z příjmů na základě hrubých výnosů sazeb ve výši 5% u zboží a 6% u služeb (D'Angelo *et al.*, 2014). Tento přístup by měl být jednodušší pro daňové orgány a podniky z administrativního hlediska, nicméně neumožňuje odpočet výdajů a podporuje znehodnocování příjmů. Existují informace o uplácení celníků za účelem snížení oficiální zdokumentované hodnoty zásilky, která pak uvádí zcela jinou hodnotu daně z přidané hodnoty. Větší podniky platí odstupňovanou daň z čistého příjmu a k tomu 18% DPH (IHS, 2012). Dopravní a silniční poplatky podléhají podstatně přísnější kontrole při podávání hlášení. Systém danění v Tádžikistánu není zcela efektivní a omezuje přístup zemědělců ke kvalitnějším materiálům a zařízení tím že se skrze nelegální uplácení podporuje pašování nekvalitního materiálu. Ve snaze stimulovat investice do zemědělství a průmyslu se vláda rozhodla vytvořit čtyři volné ekonomické (bezcelní) zóny, z nichž jsou dvě umístěné v oblasti Khatlon (MZV, 2015). Tyto zóny poskytují daňové a celní úlevy a jsou otevřeny pro všechny typy průmyslu a

hospodářství. Jsou však v raných fázích vývoje. Postupem času bude možné vidět, zda a jak se zpracování zemědělských produktů v těchto zónách bude významněji vyvíjet.

4.3 Socio-environmentální aspekty

4.3.1 Genderové rozdělení pracovních sil v zemědělství

Jedním z důležitých faktorů produktivity zemědělství je i procentuální znázornění pracovních sil dle pohlaví. I když výzkum zaměřující se na genderovou problematiku zajímá většinou humanitní odvětví, v zemědělské produkci hraje tento faktor také podstatnou roli. Údaje čerpané ze studií o měření životní úrovně Světové banky poskytují podrobné informace o domácnostech a jejich členech. Od jednoduššího přístupu k orné půdě se odvíjí zlepšení živobytí a snížení nedostatku potravin, které jsou potřebné pro obyvatele (Olimova & Bosc, 2003). To vytváří pracovní možnosti, u žen dokonce dvojnásobně než u mužů. Důvodem je zvyšující se migrace mužských pracovních sil do Ruské federace, kde jsou lepší platové podmínky (Asadov, 2013). Tádžická migrující pracovní síla má dobré jazykové vlastnosti: 78,4% hovoří Rusky krom svého rodného jazyka, a 14,6% hovoří uzbecky. Znalost těchto jazyků je prokazatelným důvodem proč se mladší pracovní generace přesídluje za prací do zahraničí (Olimova & Bosc, 2003).

Analýza životního standartu Tádžikistánu pro rok 2009 říká, že rodiny, ve kterých žije více dospělých a starších mužů mají více pracovních a finančních příjmů (Asadov, 2013). U rodiny s vyšším počtem členů lze očekávat rovněž také dostatečné množství pracovních sil pro posilnění rozvoje jejich domácnosti, ať už se jedná o dospělé členy rodiny nebo ještě o děti. Rodiny s vyššími příjmy a dostatkem potravy si mohou dovolit rozšíření rodiny o další členy. Podstatným poznatkem je fakt, že rodiny, které hospodaří s příjmy ze samostatně výdělečné činnosti v sektorech zaměřených, mimo zemědělský sektor mají větší riziko nedostatku potravin pro uspokojení všech členů rodiny způsobené nestabilitou finančních příjmů (Asadov, 2013). V Tádžikistánu není samostatně výdělečná činnost podporována státním sociálním zabezpečením.

V praxi to znamená, že vláda neposkytuje žádné sociální dávky v případě momentální neschopnosti práce samostatně výdělečným podnikatelům (Asadov, 2013).

4.3.2 Environmentální problémy

Otázka environmentálních problémů v Tádžikistánu tvoří jednotnou problematiku související ve velké míře s výsledky a výnosy v zemědělství. Problémy jsou způsobeny často nehostinným klimatem země, přírodními podmínkami a v neposlední řadě také častým střídáním využívání půdy. Další stěženi environmentálního rizika je eroze půdy, která v Tádžikistánu ohrožuje až 97 % veškeré zemědělské půdy (Bann *et al.*, 2012) a představuje významnou hrozbu pro udržitelnost zemědělství, hlavně v horských oblastech. Zavlažování oblastí představuje jeden z hlavních subjektů tvořících erozi a sesuvy půd. Plocha zasažena erozí je v Tádžikistánu odhadována na 45 000 ha (Aquastat, 2013). Vývoj zavlažování v podhorské oblasti a ve více kamenitých oblastech zapříčiňuje nárůst zásob podzemních vod, a zasolování půdy, ze kterých vychází drenážní odtok (Bann *et al.*, 2012). Voda proudící v odvodňovacích systémech je také hlavním znečišťovatelem (slaná voda, pesticidy, odpady). Dva hlavní důvody působící nekvalitu půdy jsou spojeny se slaností a zamokřením způsobeným vysokou hladinou podzemní vody. Zasolování zavlažované půdy v oblastech nížin je zapříčiněno nedostatečností kanalizačních systémů. Nízká účinnost zavlažování tvoří vysoké vodní ztráty. Celková zasolená plocha způsobena zavlažováním činí 23 235 ha. Celková podmáčená oblast v zavlažovacích plochách má 25 742 ha (Aquastat, 2013). Až na některé výjimky konkrétních jezer a podzemních toků je kvalita vody kvalifikována jako pitná. Obecná slanost vody v tocích je 0,05 až 0,40 gramů soli na litr (Aquastat, 2013). Během výzkumů provedených za dob sovětské éry se přibližně 40 % závlahové vody vracelo do řek. V řece Amu Darya dochází k úbytku 10 až 12 % celkového ročního toku řeky, to však kvalitu vody ovlivňuje velmi zanedbatelným způsobem. Bahenní záplavy se vyskytují většinou v povodí řeky Zeravšan. Počet záplav je dán podnebím a závisí na ročním období. V průměru tam k záplavám dochází až 150krát do roka, což činí v průměru jeden příval za dva a půl dne (Aquastat, 2013). Další časté bahenní záplavy se vyskytují na řekách Vakhš a Pandž, kde průměrný počet záplav činí 70krát do roka. Nejčastěji k těmto živelným jevům dochází během dubna a května. Existuje přes sto bahenních záplavových úseků a nebezpečných

řek (Bann *et al.*, 2012). Výbor pro mimořádné situace a civilní ochranu pro státy centrální Asie zřídil opatření proti těmto povodním. Nedostatek kvalitního zařízení, materiálů a zkušeností však vedly k neefektivní ochraně.

4.3.3 Potravinová bezpečnost

Tento termín je spojován a používán pro popis situace kdy, je země schopna poskytnout dostatečné a adekvátní množství potravin pro uspokojení potřeb populace (Akramov & Sreedhar, 2012). Potravinová soběstačnost je monitorována většinou na národní nebo regionální úrovni. Dle zákonů Tádžické republiky je potravinová bezpečnost naplněna v momentě, kdy stát zajišťuje fyzické zpřístupnění a dostatečné zajištění potravin vyprodukované tuzemským zemědělstvím pro zajištění zdravého a aktivního života obyvatel a také pro pozitivní demografický růst země (Asadov, 2013). Obecná definice potravinové bezpečnosti zní: Situace, která nastává, když mají všichni lidé ve všech obdobích fyzický, sociální i ekonomický přístup k dostatečnému množství bezpečných a výživných potravin které splňují stravovací potřeby a preference obyvatel pro zdravý a aktivní život. V kontextu se soběstačností a hospodářské politiky je termín potravinová bezpečnost používán k popsání situace kdy země odmítá otevření domácího trhu zahraničním zemědělským produktům a snaží se být po stránce zajištění základní stravovacích potřeb soběstačná tak, jak jen může být (Asadov, 2013).

Potravinová bezpečnost je často vystavena faktorům, které jí mohou ohrozit. Patří mezi ně zvláště drastické výkyvy klimatu, propady ceny a nestabilita zásobování potravin. Na úrovni domácností je potravinová bezpečnost závislá na vazbách mezi vnitřními a vnějšími trhy. Potravinová bezpečnost má silnou vazbu na chudobu, jelikož při zásobování potravinami nezáleží jen na nabídce, ale významnou roli zde hraje také příjem a kupní síla (Akramov & Shreedhar, 2012). Na zajištění potravin je možné nahlížet pomocí následujících přístupů: dostupnost potravin, množství příjmů, základní potřeby, nárok na potraviny a udržitelné živobytí.

Potravinová bezpečnost je zajištěna převážně pomocí domácí produkce, kvůli které se snižuje riziko závislosti na světovém trhu a podporuje se využití zemědělského potenciálu dané země (Asadov, 2013). Nezasahuje to ovšem do oblasti importu a exportu zemědělských produktů. Tádžikistán je v posledních letech zasažen vysokým

poklesem dostupnosti potravy na obyvatele. Hlavním důvodem je snížení produkce obilovin o 20 %. Konkrétně se jedná o rozdíl mezi lety 2008 a 2011 kdy došlo k nárůstu obyvatelstva o zhruba 180 tisíc osob, ale poměr vypěstovaných obilovin se nijak nezvýšil (Asadov, 2013). Z tohoto hlediska lze hodnotit soběstačnost a schopnost zajištění plné potravinové bezpečnosti Tádžikistánu jako nedostatečnou. Je ale nutno podotknout, že se na tomto případě může projevit i mnoho jiných faktorů.

4.4 Analýza přístupu k trhům

4.4.1 Domácí potravinové trhy

Tádžikistán dováží více než 50 % v zemi spotřebované pšenice z mezinárodních trhů, zejména z Kazachstánu (Akramov & Shreedhar, 2012). Při zaměření se na zdroje dovozu pšenice do Tádžikistánu, je poznat patrný jev jak pohyb domácích cen pšenice v zemi může být úzce svázán s mezinárodními cenami potravin, zvláště těch potravin dovezených z Kazachstánu. Obecně lze konstatovat, že Kazachstán je největším exportérem pšenice do Tádžikistánu a obvykle poskytuje více než 90 % dovozu pšenice do země. Do Tádžikistánu je také dováženo určité menší množství pšenice z Ruska a Ukrajiny (Akramov & Shreedhar, 2012). Dalšími drobnějšími dodavateli pšenice a dalších potravinových komodit jsou Uzbekistán a Kyrgyzstán (World Bank, 2012), jejichž množství dovozu je citelně menší a často bývá do Tádžikistánu dováženo neformálními cestami. I přes významnou závislost na dovozu pšenice má i nadále Tádžikistán špatné připojení k hlavnímu obchodnímu partnerovi, kterým je Kazachstán nacházející se na severovýchodě. Důvodem je jistě náročný a hornatý terén v příhraničních oblastech obou států. Je odhadováno, že 95 % z celkového objemu zahraničního obchodu je dopravováno pomocí železničního spojení přes Uzbekistán, Rusko a Kazachstán (FAO, 2011). Role Uzbekistánu se v roli exportéra pšenice neustále zvyšuje, zejména v období dlouhé a tuhé zimy kdy jsou horské silniční průsmyky uzavřené a nejbezpečnější mezinárodní obchodní spojení mezi Tádžikistánem a okolním světem je právě přes Uzbekistán. Spojení je prováděno v tomto zimním období pomocí železniční dopravy. Hlavní tržní střediska v Tádžikistánu s ohledem na relativně dobrou konektivitu na mezinárodní trhy se nacházejí v Dušanbe a v provincii

Sughd (World Bank, 2012). Město Hissar, které představuje velkoobchodní tržní centrum vzdálené od hlavního města Dušanbe 22 km, přijímá stejné množství výroby z farem nacházejících se v Centrálně spravované oblasti jako je množství dovážené pšenice a pšeničné mouky z Kazachstánu (Akramov & Shreedhar, 2012). Mezi významné velkoobchodní trhy v provincii Sughd patří bazary ve městech Pandžšanbe a Istaravšan, které zásobují obklopující oblasti a převážně zprostředkovávají k prodeji dovezenou pšenici. V jižní provincii Khatlon se hlavní tržní střediska nacházejí ve městech Kulyab a Qurghonteppa, které jsou většinou zásobeny místními producenty a také v menší míře jsou zásobeny z Hissaru a provincie Suhgd, což je patrné zvláště v letním období (Akramov & Shreedhar, 2012). Autonomní oblast Horský Badachšán zůstává vzdáleným a jen drobným přispěvatelem zemědělské produkce, s tím také souvisí i řídká koncentrace místních trhů. Hlavním tržním centrem je město Chorog, které udržuje nejsilnější zásobovací spojení s provincií Khatlon. V příhraničních regionech dochází k drobným a často neformálním obchodním transakcím s ostatními státy, zejména s Afghánistánem a Čínou. Kromě již jmenovaných hlavních tržních středisek, se na vesnicích obvykle nacházejí denní nebo týdenní trhy, které prodávají obilí a další potraviny od větších distributorů (Akramov & Shreedhar, 2012). Z důvodů široce odlišných strukturálních a zásobovacích podmínek se ceny pšenice a pšeničné mouky na tržištích od sebe různě liší. Prováděné měření v letech 2009 až 2011 ukazují, že bez ohledu na částku a intenzity kolísání kurzu, které je podněcováno změnami ročního období, cenové rozdíly jsou patrné ve všech hlavních regionech. Měření ukázalo, že v oblasti Sughd jsou výrazně nižší ceny pšeničné mouky odůvodněné kvalitním dopravním spojením a tím se řadí na pozici hlavního tržního střediska této suroviny (Akramov & Shreedhar, 2012). Ceny v Dušanbe a Khaltonu jsou obdobné, jen v Dušanbe je cena nepatrně nižší z toho důvodu že jsou v tomto městě produkty většinou překládány.

4.4.2 Rozvíjení účinných hodnot v tržním systému

Existuje poměrně málo studií, které se zaměřují na tvorbu cen v Tádžikistánu. I když byla možnost získat přístup k prodeji přebytků, minulé studie ukazují, že tento poměr u většiny komodit zůstává poměrně nízký: méně než 10 %. Většina pšenice je buď odeslána přímo do vesnických mlýnů, nebo je prodána do velkoobchodů s pšenicí.

Naproti tomu se pšeničná mouka distribuuje buď to přímo domácnostem, nebo prostřednictvím velkoobchodů a maloobchodů s moukou. Průzkum, který zahrnoval 161 velkoobchodníků a 394 maloobchodníků prováděn na 30 trzích vyhodnotil, že kolem 38 % těchto distributorů obchodují s dováženou pšenicí a pšeničnou moukou, ale s domácí úrodou neobchoduje nikdo (Akramov & Shreedhar, 2012). To potvrzuje fakt, že dovážená mouka, která je k dispozici v regionu Sughd může být levnější. Také se potvrzuje, že vysoké zdanění bylo jedním z hlavních překážek v lokálním podnikání. V odvětví mletí pšenice existují studie, ve kterých se zjišťuje, že se kvalita, kapacita a fungování velkých mlýnů pořízených v dobách Sovětského svazu rapidně zhoršila kvůli zastaralým strojům a vysokým nákladům na údržbu (Akramov & Shreedhar, 2012). Středně velké mlýny všestranně zpracovávají dováženou i domácí pšenici, zatímco malé mlýny na vesnických úrovních zpracovávají pšenici nižší kvality. V poslední době se zvýšil počet malých vesnických mlýnů dovážených z Číny a Koreji, které jsou schopny se vypořádat s nedostatkem energetických zdrojů ve venkovských oblastech (Akramov & Shreedhar, 2012). Přestože přidaná hodnota na mlýnech na vesnické úrovni je poměrně vysoká, je toto odvětví zpomalováno nedostatkem energie. Tento fakt způsobuje další překážky pro vývoj potravinářského odvětví. Je potřeba důkladně monitorovat procesy hodnotových řetězců ze vstupního zdroje v položkách jako jsou osiva a hnojiva do maloobchodů a marketing. Nezbytné je zhodnotit stávající funkčnost trhů v odvětví pšenice. Zhodnocení etap tvorby cen napříč tržními regiony, role jednotlivých podnikatelů ve složitém systému, i role soukromých zemědělců, velkoobchodů a maloobchodů. Prioritním krokem ke zvýšení kvality a konkurenceschopnosti domácí produkce na trzích je zvýšení výnosů. Tádžická zemědělská finanční organizace projevila iniciativu v podpoře zapojení soukromých sektorů, což představuje krok správným směrem (Akramov & Shreedhar, 2012). Soukromý sektor musí mít vybudovanou základní infrastrukturu, musí se podílet na zemědělském zpracování a k tomu vláda potřebuje investovat do infrastruktury venkova. Důležité je například rozšíření elektrifikace a silnic, ale zároveň je potřeba navození podnikatelsky příznivějšího prostředí tím, že se budou průběžně odstraňovat administrativní překážky. V hlášení Světové banky, které představuje přehled firem z roku 2005 se uvádí, že 27 % firem považuje za překážku v podnikání špatný přístup

k elektřině, 13 % firem uvedlo, že jsou problémy s dopravou a 8 % považuje za překážku v podnikání špatnou telekomunikační infrastrukturu (World Bank, 2012). Vyšší náklady vynaložené prostřednictvím logistiky a špatné infrastruktury podporují zvyšování cenových rozdílů mezi jednotlivými regiony. Šíření informací o tržních cenách může být rozhodujícím faktorem pro zemědělce při řešení otázky kde prodávat a také kde přispívat k lepší integraci trhu. Dokonce i tak elementární prostředky jako konektivita mobilními telefony a internetem mohou hrát důležitou roli v šíření informací o cenách, jak tomu je v jiných rozvojových zemích (Akramov & Shreedhar, 2012).

4.4.3 Přístup k pronajatým půdám a potenciální příjmy

Dle statistik vlády Tádžikistánu okolo 65 % obdělávaných půd patří soukromým farmám (Lerman & Sedik 2008). Ve skutečnosti jen velmi málo domácností mají svojí vlastní farmu Dekhan a ti, kteří často prováděli privatizaci velkých ploch před rokem 2004, jsou ve skutečnosti držiteli více než jejich teoretických přidělení za podmínek rovného rozdělování (Robinson *et al.*, 2008). Většina ostatních domácností má přístup k půdě, která bývá pronajata ze státních podniků, nebo jsou to podílníci velkých kolektivních farem. V některých případech bez dokumentů o podílu. V údolí Rašt dokonce i v těch situacích kdy je půda a k ní průvodní dokumenty byly skutečně sdíleny i mimo domácnosti a velká část rodin neobdržela půdu k užití (Robinson *et al.*, 2008). Regionální rozdíly v míře a spravedlnosti pozemkové reformy mohou přímo souviset s kvalitou půdy, která má vliv na aktivity zájmových skupin jako jsou například šéfové bývalých sovchozů a kolchozů nebo zástupci vlády. Tito lidé mají zjevný zájem o udržení kontroly nad pozemky vyšší kvality. V oblasti Horský Badachšán se v půdách malého rozsahu prování komerční chov obtížně. Nedostatek funkčního zavlažování v oblasti Khatlon předurčuje, že se zde může pěstovat jen velmi málo hodnotných tržních plodin (Robinson *et al.*, 2008). To vysvětluje proč je v těchto regionech individuální přístup k pozemkům relativně lepší. Oblast Sughd je hlavní zavlažovanou zemědělskou oblastí která má blízký přístup k trhům zatímco oblast Khatlon na jihu země představuje hlavní centrum produkce bavlny a zemědělství je zde řízeno investičními společnostmi (World Bank, 2012). Oblast Rašt je velmi hornatá ale dostupnost k zavlažovaným půdám je zde velmi vysoká, kvůli těmto parametrům patří

tato oblast mezi vysoce soběstačnou a je zde potenciál k produkci jablek a brambor, které by byly určené k distribuci do hlavního města (Lerman & Sedik 2008). Tato oblast tak představuje opačný extrém v porovnání s předešlými jmenovanými oblastmi. Na domácí úrovni existuje silný vztah mezi přístupem k půdě a příjmem domácností. Dle průzkumů určujících přístup k půdě domácnostem žijících v horských oblastech v oblasti Khatlon se ukazuje, že domácnosti v chudších oblastech mají méně pravděpodobný přístup k farmám Dekhan či pronajatým pozemkům (Robinson *et al.*, 2008). Dokonce i prezidentská půda, která měla být původně určena pro chudší domácnosti, nejeví známky dostatečného využívání. Více produktivní plochy byly distribuovány zejména jednotlivcům v dobré finanční situaci na počátku procesu přerozdělování. Bylinné zahrady a prezidentské půdy jsou charakteristické malou rozlohou (většinou od 0,1 až k 0,2 ha) a kvůli tomu nejsou ke komerčním zemědělským účelům užitečné ani těm, kteří tyto typy půdy vlastní (Rowe, 2010). Zato farmy Dekhan mají mnohem větší rozlohu, v oblasti Rašt dosahují rozlohy okolo jednoho hektaru a v oblasti Khatlon dosahují dokonce více než 4 hektarů. Farmáři, kteří získali jednotlivé pozemky prostřednictvím reformních procesů, mají větší půdní rozlohu a s větší pravděpodobností budou mít lepší přístup k zavlažování než jiné typy uživatelských půd. Tyto vlastnosti jsou důležité pro hospodaření s půdou a pro vyšší bezpečnost pronájmu. Je pravděpodobné, že na podporu investic je snazší praktikovat rotaci využitelnosti na větších pozemcích a na zavlažovaných půdách je také větší pravděpodobnost že se stane předmětem dlouhodobých investic jak času, tak finančních prostředků (Robinson *et al.*, 2008). Existuje jistá příčina, která se vztahuje k přístupu půdy chudým. Nejbohatší z domácností byly více schopni privatizovat půdu na prvním místě, zatímco chudí měli nejhorší přístup k půdě. Je také pravda že u těch, kteří nemají přístup k půdě je pravděpodobné, že budou definováni jako chudí na základě parametrů v nichž dopočtené hodnoty zemědělské produkce tvoří velký podíl příjmů. Pozitivní vztah mezi výměrou rozlohy, příjmu skupin a vliv pozemního přístupu na změny v peněžních příjmech v průběhu doby naznačují, že nerovnosti v přístupu k pozemkům jsou jedním z hlavních důvodů nesrovnalostí v zemi (Robinson *et al.*, 2008). Jedno z hlavních strategií, která byla přijata chudými, bylo zajistit globální potravinovou bezpečnost. Dle průzkumů prováděných rozvojovou organizací *Aga Khan*

Development Network přistoupilo 5 % rodin v oblasti Rašt k programu kultivování půdy, a to za účelem přístupu k jakémukoliv typu půdy, který před tím vůbec neměli (Robinson *et al.*, 2008). V oblasti Khatlon pěstovalo asi 7 % domácností na bázi kultivačních půd, ale většina z těchto pozemků byli pronajímány odjinud. Některé oblasti půd na svazích, které však nebyly za dob Sovětské éry používány, byly oficiálně distribuovány místní samosprávou pro použití k domácím účelům za drobný poplatek (Rowe, 2010). V oblasti Rašt (region Faizobod) se ukázalo, že všechny domácnosti používaly tento typ půd, časem ale některé z rodin využívání těchto půd přerušily. Stalo se tak z důvodů nedostatků hnojiva v kombinaci s intenzivní erozí půdy, která vedla k nízké produktivitě. Důkazy také naznačují, že zemědělství závislé na srážkách obecně působí na velmi málo úrodných pozemcích a produkce je příliš slabá. V údolích v oblasti Rašt byl prokázán pokles využití dešťové vody jako zavlažovacího materiálu pro produkci pšenice, konkrétně z 27 % na 12 % domácností mezi lety 2001 až 2004 (Robinson *et al.*, 2008).

4.4.4 Tržní ekonomie Tádžikistánu a Střední Asie

Zemědělství představuje významnou složku ekonomiky Střední Asie. Za Sovětské vlády se investovalo do odvětví prostřednictvím různých programů, jako bylo třeba zemědělská kampaň *Celina* (z ruštiny step) v padesátých a šedesátých letech, nebo gigantická expanze zavlažování přilehlých oblastí Aralského jezera (Babu & Tashmatov, 2000). Zemědělské odvětví v současné době činí mezi 10 až 40 % hrubého domácího produktu napříč republikami a zaměstnává 22 až 49 % pracovních kapacit (Lerman, 2003). Z tohoto důvodu a vzhledem k exportnímu potenciálu sektoru některých republik bude i nadále tento sektor v dohledné době důležitým zdrojem růstu. Od nezávislosti výroba nicméně prudce klesla v důsledku otřesů vyplývajících z rozpadu Sovětské nadvlády. Nově vzniklé nezávislé republiky museli řešit přechod k tržnímu hospodářství a podpořit samostatný zemědělský růst (Lerman, 2003). Ústředním bodem tohoto přechodu je reforma vstupních a výstupních zemědělských trhů. Vznikla také snaha o vytváření tržních reforem, které budou určovat závislosti na zemědělcích a trzích. I přes prokazatelné ekonomické rozdíly republik střední Asie, mají všechny stejnou strategii, a to zaměření se zemědělství jako klíčový zdroj zaměstnanosti a zejména obživy (Felipe & Kumar, 2010). Makroekonomická výkonnost

je však v celém regionu již od získání nezávislosti velmi nízká. Zemědělské sektory uzavřely smlouvy ale v menší míře než agrární výstupy. Došlo k přeorientování z plantážních vzorů z tržních plodin k produkci obilovin. Je tedy potřeba zdůraznit význam zemědělství v tomto regionu a také shrnout makroekonomické zemské výkony od roku 1992. Zemědělství je klíčovým vzorem regionální zaměstnanosti. Až na výjimku Kazachstánu, zemědělství v ostatních republikách zabírají skoro polovinu pracovních sil. Podíl zemědělství v HDP se pohybuje v rozmezích od 10 do 45 % (Babu & Tashmatov, 2000). Od roku 1992 se sektor zemědělství rozrostl jako významnou součást HDP v Kyrgyzstánu a Tádžikistánu. Na druhou stranu v Uzbekistánu došlo k mírnému poklesu a v Kazachstánu k poklesu až 55 % (Babu & Tashmatov, 2000). Kromě zemědělství je klíčovým a rostoucím zdrojem směňování komodit. Podíl zemědělství v roce 1997 se na celkovém vývozu pohyboval od 12 % procent pro Kazachstán a 39 % pro Tádžikistán (Babu & Tashmatov, 2000). V roce 1990, suma zemědělského dovozu přesáhla výrazně sumu vývozu v Kazachstánu, sousednímu Kyrgyzstánu a Tádžikistánu to způsobilo obchodní deficit pro zemědělský průmysl. Nicméně silný růst vývozu zemědělských produktů přesunul obchodní bilanci do kapitálových rezerv v roce 1996. Dovoz zemědělských produktů obecně zůstává konstantní nebo propadlý zatímco vývoz produktů se výrazně zvýšil ve všech republikách centrální Asie s výjimkou Turkmenistánu, který vytváří svým politickým i hospodářským systémem zvláštní případ (Felipe & Kumar, 2010). Přebytky obchodních sektorů sloužily k posílení celkové situace v platební bilanci v každé zemi. Obchod se zemědělskými produkty se tak ukázal jako klíčový a jeho potenciál pro další rozvoj je vysoký. Všechny středoasijské ekonomiky po pádu Sovětského svazu výrazně ztratily na hodnotách. Hospodářský růst byl pro všechny republiky negativní až do roku 1995. Nicméně v zápětí v roce 1996 se HDP v Kazachstánu, Kyrgyzstánu a Uzbekistánu vzrostlo a nadále posilovalo v následujících letech. Naproti tomu Tádžikistánu v tomto období HDP naopak nadále klesalo (Babu & Tashmatov, 2000). V porovnání indexů zemí centrální Asie s makroekonomickými indexy bývalých Sovětských republik dochází k rozmanitým výsledkům. Kazachstán, Kyrgyzstán a Uzbekistán měli lepší ceny agregátních výstupů, než byl průměr postsovětských republik. Tádžikistán byl na tom mnohem hůře, v roce 1991 skončil pod průměrem jmenovaného měřítka a to z důvodů občanských

nepokojů, které v zemi panovali (Cassar *et al.*, 2013). Ze střeđoasijských republik, zažil nejmenší pokles celkové produkce Uzbekistán. Dle pozorovatelů za to mohou dva hlavní důvody. První z nich je relativně nízká úroveň industrializace Uzbekistánu před rokem 1992 a přiměřená nízká úroveň integrace svého průmyslového odvětví s jinými postsovětskými republikami. Druhým důvodem byla vyšší schopnost Uzbekistánu od ostatních bývalých sovětských republik najít výstupní trhy mimo Společenství nezávislých států pro rozšíření prodeje jeho nejvýznamnějších komodit jako je zemní plyn a bavlna (Babu & Tashmatov, 2000).

V souladu se souhrnnými trendy, se zemědělský sektor po nezávislosti rozrůstá napříč všemi střeđoasijskými republikami. S výjimkou Kyrgyzstánu produkce primární exportní plodiny, kterou je bavlna se výrazně omezila mezi lety 1992 až 1998. Pravděpodobně to bylo zapříčiněno otřesy, které přicházely z ekonomické transformace (Felipe & Kumar, 2010). Jasným projevem je dramatický pokles užívání materiálů jako jsou hnojiva a zemědělské stroje. Na rozdíl od bavlny se produkce obilovin mezi střeđoasijské republiky vzrostla za posledních 6 let s výjimkou Kazachstánu. Ve zbytku regionu došlo k růstu mezi 190 až 320 % (Babu & Tashmatov, 2000). V Kazachstánu se naopak produkce obilovin dramaticky snížila. V roce 1998 to bylo jen 26 % své původní úrovně z roku 1992. Mnoho zemí, které byly dříve k produkci obilí vhodné a nyní už pro tuto činnost dostatečné nejsou, pocítily významný pokles. Nicméně ani jeden z faktorů nemůže vysvětlit obrovský pokles v oblasti, ani prudké poklesy výnosů. Stejně jako u bavlny, ekonomické narušení způsobené přechodem jsou rozhodujícím vysvětlujícím faktorem. V odvětví živočišné výroby se Kazachstán, Kyrgyzstán a Tádžikistán od doby nezávislosti výrazně sjednotily. V Kazachstánu došlo k nejvýraznější proměně kdy v roce 1992 se počet stád skotu a ovcí pohyboval na 26 %, a v roce 1998 se počet zvýšil na 44 %. Turkmenistán a Uzbekistán byly mnohem úspěšnější v udržování stavu svých hospodářských zvířat zásluhou státní podpory (Babu & Tashmatov, 2000). Velké poklesy ve jmenovaných zemích mohou částečně souviset s problémy spojené s ekonomickou liberalizací. Po získání nezávislosti byl prodej hospodářských zvířat často jediným zdrojem producentů pro získání mezd na základě, kterých bylo možné obstarávat další potřebné zemědělské suroviny. Tato situace byla tak závažná, že na delší dobu museli výrobci prodávat svůj dobytek za menší peněžní

obnos. To mělo za následek nadbytek zvířat na trhu a snížení jejich peněžních hodnot (Babu & Tashmatov, 2000). Dlouhodobé snižování hodnot za živočišnou produkci může rovněž způsobit přeorientování zemědělského průmyslu k činnostem, které jsou ekonomicky více výnosné. Vzniklý nadbytek masa může souviset také s tím, že za dob Sovětského svazu byla produkce masa a mléka na obyvatele poměrně vysoká v porovnání s ostatními státy (Babu & Tashmatov, 2000). Nicméně vzhledem k významu zdrojů Kazachstán, Kyrgyzstán a Tádžikistán představují velkou zásobu zdrojů živočišných produktů, kterými mohou hrát v zemědělství středoasijského regionu v budoucnu významnou roli.

Aby bylo porozuměno tržním a zemědělským systémům konkrétních zemí je potřeba také analyzovat politiku středoasijských zemí a způsob jejich hospodářství. Každá z republik zaváděla své různé typy reformy ovlivňující chod hospodářství a tím i chod zemědělského průmyslu. Zatímco země jako Kazachstán, Kyrgyzstán a Tádžikistán mají prudké změny v liberalizaci politiky, která ovlivňuje proměny systémů, ostatní země jako Turkmenistán a Uzbekistán jsou více orientovány k udržení ekonomických struktur, které byly podobné těm Sovětským. Přejít z centrálně řízeného systému na tržní systém vyžaduje jak zrušení monitorování cen a dotací spojených v systému předchozím, tak i budování nových institucí (Felipe & Kumar, 2010). Nově vzniklé instituce by měly být přiměřeně k reformám zabývajícími vlastnickými právy, které ovlivňují faktory trhů a vznik soukromého distribučního systému. Pokud by příslušné instituce nebyly spjaté, bude směřování trhu zatíženo řadou překážek a zvyšuje se tím možnost selhání. Kromě toho při směřování směrem k trhu může být tendence k odstranění podpory i pro tyto činnosti, které vyžadují aktivní zasažení státu kvůli jejich přírodním zdrojům.

4.4.5 Integrace trhů

Pro rozvoj silných a dobře integrovaných trhů se zemědělskými komoditami jsou vytvářeny obrovské výzvy. Jeden z hlavních problémů je dopravní infrastruktura, která je v zemi slabá a nedostačující vzhledem k vysokým nákladům na stavbu a údržbu silnic a železnic v hornatých nehostinných terénech které navíc bývají přes většinu roku doprovázeny dlouhou a krutou zimou (D'Angelo *et al.*, 2014). Integrace a rozvoj trhů

jsou výrazně omezeny zejména v zimním období, kdy se horské silnice stávají neprůjezdné a spojení přes Uzbekistán do dalších odběratelských zemí je umožněna jen 4 až 5 měsíců v celém roce (World Bank, 2012). Převážná část nákladů v zimním období se mohou až ztrojnásobit a dodávka může být kolísavá kvůli komplikacím na Uzbekých hraničních přechodech. Ačkoli se konkurenceschopný soukromý sektor zabývající se přepravou snaží udržet poplatky nízké, představuje pouze 20 % až 30 % celkových nákladů za dopravu. Zbýlých 70 % až 80 % transakčních poplatků jsou spojené s kontrolami na hranicích a úplatkářstvím (World Bank, 2012). Komplexní regulace a chudé informační systémy nadále zvyšují transakční náklady. Na základě propojení s okolními státy se i velmi rozdílným způsobem utvářely regionální trhy všech čtyř regionů v Tádžikistánu (Centrálně spravovaná oblast, Sughd, Khatlon a Horský Badachšán). Producenti jsou pro boj s těmito problémy slabě vybaveni. Moderní kolektivní marketingové aktivity jako jsou sdružení či družstva producentů se zde vyvíjejí velmi pozvolna. Vyzkoušené mechanismy pro snížení transakčních poplatků, se zde téměř nevyužívají. Zaostalé informační systémy na trzích nadále omezují konkurenceschopnost farmářů a zabraňují rozšiřování aktivit na trhu ve spojitosti s regulačním prostředím, které je nákladné a složité. Další překážkou přístupu k zahraničním trhům je špatný přístup k finančním sezonním prostředkům, ze kterých vyplývá omezení schopnosti produkovat dražší sezonní trhy (World Bank, 2012). Nabízený přebytek zůstává nízký navzdory významnému nárůstu reálných cen za výrobu mnoha produktů a zemědělci mají tendenci orientovat se na produkování pro místní a regionální trhy. Komoditní trhy se však rozšířily v reakci na cenovou liberalizaci, privatizaci odvětví, rostoucí poptávku po domácích potravinách a zemědělských produktech. Na pozitivním růstu se podílel také vývoz zemědělských komodit do Ruské federace (Puette, 2013). Tržní vývoj se vyznačoval zvýšenou odlišností regionálních trhů, než ustálenou integrací národních trhů s typickými zemědělskými komoditami. Nejčastěji se tyto regionální trhy objevují v regionech Centrálně spravovaná oblast a Sughd, zejména kvůli příznivým podmínkám produkce a nekomplikovaným celoročním přístupem do center velkých měst (World Bank, 2012). Region Sughd má výhodu v rychlém přístupu k exportním trhům v sousedním Uzbekistánu a Kyrgyzstánu prostřednictvím formálních a neformálních tržních

propojení. Konkurenceschopnost dalších regionů už není tak vysoká. V regionu Khatlon je poptávka po zemědělských produktech pokleslá kvůli slabé ekonomice regionu, vysokou úrovni chudoby a nízké kupní síly obyvatel (Lerman & Sedik 2008). Region Horský Badachšán je také postižen vysokou mírou chudoby, nízkou kupní silou ale také poměrně řídkým populačním osídlením, které zde představuje pouze 200 000 obyvatel. Tyto dva slabší regiony jsou rychleji nasyceny zvýšenou produkcí a ceny jsou zde méně stabilní než prodejní výsledek. Obě opatření v rámci hospodářského sektoru jsou potřeba integrovat a prohlubovat tak tyto trhy. Opatření bude obtížné na makroekonomické úrovni realizovat. Zlepšení silniční a železniční infrastruktury je základním předpokladem k integraci trhu, avšak finanční náklady pro tuto realizaci mnohonásobně převyšují finanční prostředky, kterým vláda disponuje. Je odhadováno, že 1 miliarda USD, která tvoří 75% HDP země, je potřebná k rekonstrukci již postavených silnic. Z této částky je zase potřebných 750 milionu USD pro vybudování plánovaných tří silničních spojení se sousedními státy, které by vytvořily páteřní dopravní spojení mezinárodního charakteru (World Bank, 2012). V současnosti má vláda k dispozici pouze 20 % finančních prostředků. I kdyby se podařilo získat všechny finanční prostředky potřebné k vybudování této infrastruktury, trvala by tato výstavba mnoho let. V přechodném období by bylo vhodné zřídít opatření pro podporu tržního rozvoje pomocí malých tržních seskupení umístěných v blízkosti hlavních příjezdových cest (World Bank, 2012). Dále je zapotřebí zavádět opatření ke snižování vysokých transakčních nákladů spojených s uplácením policistů a regulačních orgánů. Zároveň je také potřeba změny ekonomického řízení, které se stále šíří místní samosprávou. Tyto změny budou také probíhat pomalu v souvislosti s šíří vládních regulací ve veřejné správě. Nejdůležitějším bodem je společné úsilí o zlepšení politických a obchodních vztahů s Uzbekistánem a zdůraznění na flexibilnější účinnost hraničních přechodů a snížení vysokých transakčních poplatků, které v Uzbekistánu vznikají (World Bank, 2012). Bezprostřední dopad může být proveden na úrovni sektoru, zejména prostřednictvím upevnování kolektivních marketingových aktivit a snížení jednotlivých transakčních nákladů. Výběr produktů, kontrola kvality a dozor nad prací jsou základními podmínkami tohoto procesu. Lepší přístup k finančním prostředkům je také kritický. Producenti potřebují poskytnutí sezonních úvěrů, aby mohli financovat

skladování posklizňové úrody (World Bank, 2012). Zemědělstí producenti potřebují sezonní úvěry k usnadnění produkce, a investiční úvěry na modernizaci jejich závodů. Zlepšený přístup k úvěrům tak má silný potenciální výhody pro nabídku i poptávku. Jakákoliv podpora producentů by měla být provedena cíleně a rozumně. Nemá potenciál rozšiřovat produkci sezonních plodin v odlehlých oblastech, kde není lepší zpřístupnění sezonních úvěrů, nejsou zajištěny dobré podmínky ke skladování a není zajištěné spolehlivé dopravní spojení k trhům.

Podmínky pro vstupy do zemědělského odvětví se za poslední roky výrazně zlepšily, v reakci na liberalizace cen, zvýšení aktivity soukromého sektoru a poptávky (World Bank, 2012). Mezi producenty bavlny, kteří tvoří většinu vstupních využití v zemědělském sektoru, se poptávka zvýšila v reakci na vládní tlaky pro zvýšení plochy, na které se bavlna pěstuje (Lerman & Sedik 2008). Poptávka po nebavlněných produktech se také zvýšila v návaznosti na reálně klesající ceny hnojiva, osiva a paliva. Trendy v užívání minerálních hnojiv ilustrují dopad těchto faktorů. Narušení hospodářské politiky je velmi rozšířené nicméně na úkor příjmů zemědělských podniků a výstupním sektorem. Stejně jako u trhů zemědělské produkce, celkové tržní chování je narušené bavlnářským odvětvím, které spotřebovává většinu pro produkci potřebných surovin, které činí zhruba 75 % hnojiva (World Bank, 2012). Pokračující využívání výrobních cílů, které slouží jako základ pro získání pozemku je základním zdrojem tohoto zkreslení. Tento proces je zhoršený kvůli investorům, kteří kontrolují dodávku a ceny zemědělských vstupních surovin které jsou určeny producentům bavlny. To umožňuje jen malý prostor pro ostatní dodavatele vstupů. Omezený přístup k sezonním úvěrům nadále omezují schopnost producentů, kteří jsou zaměřeni na produkci jiné suroviny než bavlny, k získání zemědělských vstupních surovin. Tyto faktory ukazují dramatický nárůst v používání hnojiv pro bavlnu a to navzdory poklesu cen bavlny zatímco ceny používaných hnojiv pro jiné plodiny vzrostly mnohem méně a to navzdory výraznému nárůstu výrobních cen (World Bank, 2012). Kombinace vládních cílů soupeřící s nadvládou investorů bavlny na trhu s hnojivy nejen narušuje přirozenou poptávku, ale také znehodnocuje jiné dodavatele, které mají možnost poskytovat levnější hnojiva a další spolehlivé dodávky (World Bank, 2012). Vzhledem k lepšímu zpřístupnění sezonních finančních prostředků z jiných zdrojů, producenti

bavlny by mohli hledat jiné dodavatele za účelem získání vstupních surovin za lepší ceny, které by byly navíc spolehlivěji dodány. Výsledný nárůst vytvoří příznivé podmínky ve prospěch producentů a celkového sektoru. Ve vládě však musí dojít k omezení podpory současných monopolních investorů ve spojení s usnesením dluhové krize (World Bank, 2012). Zemědělci, kteří se zaměřují na produkci jiných komodit než je bavlna, se budou muset zdokonalit v přístupu k úvěrům, které jim budou pomáhat k dosažení vypěstovaných hodnot. Je také zapotřebí zavedení reform, které by do budoucna mohli zlepšit přístup zemědělců k dováženým semenům. Tím by se mohl prolomit současný monopol rozmnožovaných, státem vlastněných zásob semen. Vylepšené varianty osiva z ostatních zemí by měly být přidány do oficiálního seznamu osiva s cílem usnadnit jejich dovoz (World Bank, 2012). Další moderní metoda pro testování kvality osiva by měla být zavedena ve stejném období, aby byla zajištěna informovanost zemědělců o nových odrůdách osiva a mohli se také vyvarovat před nákupem nekvalitních semen.

5. Závěr

Zemědělství je v Tádžikistánu významným sektorem zaměstnávajícím značnou část pracovních sil. Navzdory tomu je vyváženo relativně málo druhů zemědělských produktů (hlavně bavlna a sušené ovoce). K části těchto vývozů dochází v rámci neformálních příhraničních styků a je otázkou do jaké míry jsou zisky z této činnosti reinvestovány do zemědělství. Neformální příhraniční styky nezvyšují schopnost státu podporovat zemědělství, jelikož nejsou zdaněny. Kromě toho infrastruktura Tádžikistánu není připravená na masivnější export. S ohledem na fakt, že v produkci některých zemědělských plodin (hlavně pšenice) není země soběstačná, mohou se problémy s nedostatečnou infrastrukturou projevit na potravinové bezpečnosti. Zároveň lze předpokládat, že udržení zemědělské produkce (zvláště bavlny) pro export je značně nákladné. To je dáno nutností udržovat zavlažovací systémy. Kromě toho jsou některá odvětví patrně podinvestována. Jde například o odvětví zpracování pšenice, jak je popsáno výše. Pokud nebude brán zřetel na nutnost zvýšených investic do zemědělství, je možné že pozice Tádžických producentů se bude nadále zhoršovat. Problémem je i to, že pro zemědělství Tádžikistánu je závislé na importu hnojiv, zemědělské chemie, strojů a dalšího zboží ze zemí více rozvinutých což na základě rozdílu kupních sil významně zvyšuje náklady zemědělskou produkci.

Přístup tádžických zemědělců na místní trh je sice snazší než na trhy zahraniční, ale je otázkou, nakolik je místní trh perspektivní. Z dostupných zdrojů totiž vyplývá, že domácí nabídka zemědělské produkce převyšuje poptávku po této produkce. Je to dáno nízkou kupní silou obyvatelstva a faktem, že poměrně značná část obyvatel má přístup k menším výměrám zemědělské půdy za účelem pěstování potravin pro vlastní potřebu. Nelze tudíž očekávat výrazné zvýšení poptávky na místním trhu. Co se zahraničních trhů týče, exportují Tádžičtí producenti na trhy v Rusku, Uzbekistánu a Kazachstánu. Otázkou zůstává, zda sankce uvalené na Rusou federaci nemohou podpořit snahu Ruska o hledání nových trhů, ze kterých by bylo možné dovážet potraviny. V tomto případě by se Tádžikistán mohl stát atraktivnějším partnerem než dosud. Pokud jde o Kazachstán a Uzbekistán nelze očekávat výrazný růst exportu. Není pravděpodobné, že Rusko, Kazachstán a Uzbekistán budou do oživení tádžického zemědělství výrazně investovat. Spíš lze předpokládat, že budou mít zájem o dovoz

levných zemědělských produktů vypěstovaných s pomocí levné tádžické pracovní síly. Zajímavým potenciálním obchodním partnerem by však mohla být Čína, která patří mezi nejsilnější ekonomiky světa. Kromě toho se Střední Asie stala oblastí Čínských zájmů. Zcela zásadní pro zahraniční obchod tedy i pro zahraniční obchod se zemědělskou produkcí, jsou celní bariéry. Významné bude i to jak bude zemědělství podporováno tádžickou vládou. Pokud se jí podaří zlepšit infrastrukturu, zpřehlednit byrokracii související se zemědělstvím a dopravou a omezit korupci, povede to k snížení informačních bariér a transakčních nákladů. Z dostupných zdrojů je možné vysledovat, že zemědělci nemohou zjistit kde je po jejich produkci poptávka a v případě kdy tuto informaci zjistí, nemohou na ní zareagovat dostatečně rychle nebo nemohou udržet konkurenceschopnou cenu vlivem transakčních nákladů. Další možností jak zemědělským regionům pomoci je rozvojová spolupráce. V rámci zahraničních investic do Tádžikistánu by mohl mít velký význam zvýšení kvalifikace místní pracovní síly nejen v zemědělství ale i v souvisejících sektorech. Zvýšila by se tak efektivita produkce a konkurenceschopnost v rámci vývozu zemědělských komodit.

Závěrem práce je třeba konstatovat, že pro podrobnější analýzu by bylo vhodné získat více zdrojů v jazyce ruském i tádžickém. Zvláštní význam by měly statistiky vypracované místními příslušnými úřady. Pro bližší posouzení exportu a importu by bylo potřeba výše zmíněné statistiky získat i za státy se kterými Tádžikistán obchoduje.

6. Reference

Akramov K, Shreedhar G. 2012. Economic Development, External Shocks, and Food Security in Tajikistan. Available at <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ifpridp01163.pdf>: Accessed 2016-03-23

Akramov TK, Shreedhar G. 2012. Economic Development, External Shocks, and Food Security in Tajikistan. Available at <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.220.7382&rep=rep1&type=pdf>: Accessed 2016-03-11

Aquastat. 2013. Tajikistan – Geography, climate and population. Available at http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/tjk/index.stm: Accessed 2016-03-08

Asadov S. 2013. Food Security and the Agricultural Cooperation Agenda in Central Asia with a Focus on Tajikistan. Available at <http://www.ucentralasia.org/downloads/UCA-IPPA-WP16-FoodSecurity-Eng.pdf>: Accessed 2016-03-12

Asian Development Bank. 2004. REPORT AND RECOMMENDATION OF THE PRESIDENT TO THE BOARD OF DIRECTORS ON A PROPOSED LOAN AND TECHNICAL ASSISTANCE GRANT TO THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN FOR THE IRRIGATION REHABILITATION PROJECT. Available at <http://www.adb.org/sites/default/files/project-document/69700/rrp-taj-33042.pdf>: Accessed 2016-04-05

Babu S, Tashmatov A. 2000. Food Policy Reform in Central Asia: Setting the Research Priorities. Available at http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnack950.pdf: Accessed 2016-04-04

Bann C, Shukurov R, Boziev L, Rakhmatova D. 2012. The Economics of Land Degradation for Agriculture Sector in Tajikistan. Available at http://www.unpei.org/sites/default/files/dmdocuments/TJ_Economy%20of%20land%20degradation_ENG.pdf: Accessed 2016-03-10

Cassar A, Grosjean P, Whitt S. 2013. Legacies of violence: trust and market development. Available at <http://link.springer.com/article/10.1007/s10887-013-9091-3#/page-1>: Accessed 2016-04-05

D'Angelo A, Donahoe Y, Culley J, Hanif C, Manfre C, Mdivani R, Puette L. 2014. AgTCA Tajikistan: Agricultural Technology Commercialization Assessment. Available at http://eatproject.org/docs/EAT_AgTCA_Tajikistan_Report.pdf: Accessed 2016-03-15

Deshpande R. 2006. Land reform and farm restructuring in Central Asia: Progress and challenges ahead. Djalalov S, Babu SC, editors. Policy Reforms and Agriculture Development in Central Asia. New York: Springer, p 131-170.

ETF. 2010. Country Information Note Tajikistan. Available at [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/C12578310056925BC12577420045B904/\\$file/NOTE86EGVX.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/C12578310056925BC12577420045B904/$file/NOTE86EGVX.pdf): Accessed 2016-03-10

Falkingham J. 2000. Income, poverty and well-being in Central Asia. Hutton S, Redmond G, Editors. Poverty in Transition Economies. London: Routledge, p 70-79

FAO. 2011. Crop and Food Security Assessment Mission Report Tajikistan 2011. Available at <http://www.fao.org/docrep/015/an110e/an110e00.pdf>: Accessed 2016-03-11

Felipe J, Kumar U. 2010. The Role of Trade Facilitation in Central Asia: A Gravity Model. Available at http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_628.pdf: Accessed 2016-04-03

Foroughi P. 1999. 1998 Socio-Economic Survey of Households, Farms and Bazaars in Tajikistan. Available at <https://etajikistan.files.wordpress.com/2014/10/foroughi-usaid-1998-tajikistan-household-survey-1999.pdf>: Accessed 2016-04-10

Giovarelli R, Hanstad T. 1999. Land Ownership. Prosterman R, Hanstad T, Editors. Legal Impediments to Effective Rural Land Realation in Eastern Europe and Central Asia. Washington, DC: World Bank, p 15-43

IHS Global Insight. 2012. Country Intelligence: Report: Tajikistan. Available at <http://connection.ebscohost.com/c/articles/46983905/ihs-global-insight-report-tajikistan-country-intelligence>: Accessed 2016-03-15

Jumavoev K, Anarbekov O, Wiliam B, Manthritilake H. 2009. An Approach to Water User Associations in Tajikistan. Available at <http://publications.iwmi.org/pdf/H042571.pdf>: Accessed 2016-04-10

Lerman Z, Sedik D. 2008. The Economic Effects od Land Reform in Tajikistan. Available at www.fao.org/3/a-aq331e.pdf: Accessed 2016-03-05

Lerman Z. 2003. Transition, institutions, and the rural sector. Spoor M, editor. A decade of transition in Europe and Central Asia. Lanham: Lexington Books, p 5-26

MZV (Zastupitelský úřad ČR v Taškentu). 2015. Souhrnná teritoriální informace. Available at <http://www.businessinfo.cz/cs/zahranicni-obchod-eu/teritorialni-informace-zeme/tadzikistan.html>: Accessed 2016-03-10

Olimova S, Bosc I. 2003. Labour migration from Tajikistan. Available at https://publications.iom.int/system/files/pdf/labour_migration_tajikistan.pdf:

Accessed 2016-04-05

Puette L. 2013. Tajikistan's Fresh Produce Industry: Prospects for Growth and International Trade. Available at https://www.irex.org/sites/default/files/2012-2013%20EPS%20Scholar%20Research%20Brief_LP.pdf: Accessed 2016-04-06

Robinson S, Higginbotham I, Guenther T, Germain A. 2008. Land reform in Tajikistan: Consequences for tenure security, agricultural productivity and land management practices. Behnke R editor. The Socio-Economic Causes and Consequences of Desertification in Central Asia. Dordrecht: Springer, p 171-203.

Rowe WC. 2010. Agrarian adaptations in Tajikistan: land reform, water and law. Central Asian Survey 29: p 189-204

World Bank 2012. Priorities for Sustainable Growth: A Strategy for Agriculture Sector Development in Tajikistan, Technical Annex 3. Livestock Sector Review. Available at http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2015/06/11/090224b0828bc406/1_0/Rendered/PDF/Technical0anne0estock0sector0review.pdf:

Accessed 2016-03-11

World Bank. 2012. Priorities for Sustainable Growth: A Strategy for Agriculture Sector Development in Tajikistan. Available at <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12384>: Accessed 2016-03-10

World Bank. 2012. Priorities for Sustainable Growth: A Strategy for Agriculture Sector Development in Tajikistan, Technical Annex 1. Cotton Sector Review. Available at <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12410>: Accessed 2016-03-11